

UOT 745. 5. 5. 036: 39 (4/9)**GƏNCƏNİN SƏNƏTKARLIQ MƏHƏLLƏLƏRİ
XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ****N.M.QULİYEVƏ^{*}, E.L.HƏSƏNOV^{**}**
Bakı Dövlət Universiteti^{*}
AMEA Gəncə Regional Elmi Mərkəz^{**}
el-hasanov@mail.ru

Elmi məqalədə ilk dəfə olaraq XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Gəncə şəhərində mövcud olmuş sənətkarlıq məhəllələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri etnoqrafik baxımdan geniş şəkildə tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: sənətkarlıq məhəllələri, etnoqrafik tədqiqat, yeni və müasir dövr, Gəncə

Asiya istehsal üsulunun doğurduğu şəhərsalma vahidi kimi məhəllələr Qədim Şərqi, o cümlədən, Azərbaycanın əski şəhərlərinin, demək olar ki, hamısı üçün səciyyəvidir. Onların ilkin əlamətlərinin yaranma tarixi sinifli cəmiyyətin meydana gəlməsi qədər qədimdir. Məlum olduğu kimi, dini inamların törəməsi, əkinçiliyin yemyıgmadan, maldarlığın ovçuluqdan ayrılması, qəbilə icmasından qonşuluq icmasına keçid qədim yaşayış məskənlərində ayrı-ayrı birliklərin – tirələrin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarmışdı. İbtidai quruluşun tərəqqisi gedişində müxtəlif tirələr, nəsillər, ailələr arasındakı fərqlər daha qabarıq görünməyə başlamışdı. Məhəlli münasibətlər isə rüşeym halında özünü göstərmişdi. Sonrakı ictimai inkişaf prosesində icma münasibətlərinin forma və məzmunca təkmilləşməsi nəticəsində iri yaşayış məskənlərində məhəllələrin ibtidai formaları təşəkkül tapmışdı. Məhəllələrin əmələ gəlməsi məsələsini təkcə icma münasibətləri ilə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Qədim və Orta əsrlər şəhərinin plan quruluşuna nəzər saldıqda məhəllələrin yaranmasının digər bir şərti ilə üz-üzə gəlirik. İnsanlar arasında bərabərsizliyin əmələ gəlməsi, əhalinin təbəqələşməsi, quldarlıq və feodalizm quruluşlarının özünəməxsus istehsal üsulu, miqrasiya, dini fərqlər də şəhərlərin məhəllələrə bölünməsinə şərtləndirmişdi. Bunu qismən Gəncənin şəhərsalma quruluşunda, əhalinin yuxarı təbəqələrinin yerləşdiyi İçqalanın, ticarət və sənət əhlinin yaşadığı qalanın (Şəhristanın), əsasən əkinçi və maldarların məskunlaşdığı Bayır şəhərin timsalında görmək mümkündür [1].

Bütün Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi, Gəncədə də məhəlli birliklərin əsasını silki-sinfi bölümlə yanaşı etnik, dini-məzhəb, istehsal-sex

(peşəyönümü) və s. bu kimi müxtəlif amillər müəyyən edirdi. Həcm-məkan baxımından indiki mikrorayonları xatırladan məhəllələr mahiyyəti etibarilə icma münasibətlərini özündə cəmləşdirirdi. Əldə olan arxeoloji bilgilərə əsaslanaraq V-IX yüzilliklərdə Gəncədə məhəllələrin olmasını ehtimal etmək olar. Dulusçular, Şərbaflar, Boyaçıları, Dəmirçilər, Misgərlər, Şüşəçilər, Bağbanlar, Qəssablar, Zərrabi, Əllaflar, Dabbağlar, Səbzavad, Ozan, Ərəbli, Əttarlar kimi məhəllə adları göstərilən dövr Gəncəsi ilə səsləşir. Yuxarıda sadaladığımız məhəllələrlə yanaşı, İmamlı, Sofulu, Xərabat, Sərracları, Sarvanlar, Seyidlər, Məstçilər, Çölək, Xasa yeri, Gavırküçə kimi məhəllələr yaranmışdı. Mənbələrdə və elmi ədəbiyyatdakı bilgiləri təhlil edərək XIII-XVI yüzilliklərdə Gəncədə, Tuyuqçu, Qacarlar, Qaramanlı, Xəlfəli, Şərəfxanlı, Təbrizli, Şatır-görən, Allahdad, Şöylü-bəyli, Arazbar, Daylaqçılar, Dəlləklilər, Nöyütçülər, Sadıllı, Xocalı, Şamlı adlanan yaşayış məhəllələrinin mövcud olduğunu söyləmək mümkündür [2-4].

XVII yüzilliyə qədər Gəncə məhəllələri haqqında başlıca olaraq ticarət və sətənkərlər haqqında, müxtəlif xalqların, tayfaların yerdəyişmələri, ayrı-ayrı sultanların köçürmə siyasətləri, demoqrafik proseslər barəsində çeşidli qaynaqların verdiyi bilgilər əsasında ehtimal kimi danışırıq. Lakin Gəncənin köçürülməsindən sonrakı dövr üçün topladığımız çöl materialları məhəllələri bir qədər ətraflı şərh etməyə imkan verir. Şəhərin yerdəyişməsindən sonra köhnə Gəncənin İmamlı, Sofulu, Zərrabi, Bağbanlar (Bala bağban adı ilə), Ozan, Səbzavad, Dəmirçilər, Toyuqçu (yaxud Tuyuqçu), Ərəbli, Şərbaflar, Xəlfəli, Allahdad, Arazbar, Əllaflar, Labbaqlar, Qəssablar, Nöyütçülər, Sarvanlar, Şatır-görən, Şöylü-bəyli, Xocalı, Şamlı, Qaramanlı, Şərəfxanlı, Seyidlər, Sərracları və bu kimi məhəllələri təzə şəhərə köçmüşdü. Bu fikri həm də adlarını çəkdiyimiz məhəllələrin əsas etibarilə şəhərin tarixi nüvəsində – İçqala və Şah Abbas meydanı ətrafında yerləşmələri sübut edir. Bununla bərabər, haqqında danışdığımız zamanda müxtəlif səbəblər üzündən (məhsuldar qüvvələrin inkişafı, şəhərin hərbi əməliyyat meydanına çevrilməsi, məzhəb ayrılığına malik iki qüdrətli dövlətin-Səfəvilərin və Osmanlıların fasiləsiz müharibələri və s.) bir çox məhəllələr ömrünü başa vurmuş və ya vurmaqda idi. Amma bu proses birtərəfli getmirdi [1, 5]. Bir tərəfdən şəhərin köksündən silinən məhəllələrin yerində və ya onlarla yanaşı yeni məhəllələr yaranırdı: Şaxsevən, Tatabad, Səfərabad, Qırıxlı, Totanlı, Tapqışlaq, Çaylı, Mollacəlilli, Dörtüol, Xanlıqlar, İyirmidörd, Çələbyurd, Kilsəkənd, Alacanlı, Qırxkilimçili, Sutökülən, Mülkədarlılar, Cəhirlilər və sairələr məhz Gəncə təzə yerinə köçərkən əmələ gəlmiş məhəllələr idi. Onların bəziləri Şah Abbas tərəfindən köçürülmüş, digərləri özləri sürətlə tərəqqi etməkdə olan şəhərə gələrək burada məskunlaşmış, bir qismi isə təzə şəhərin ərazisində əvvəlcə mövcud olmuş kəndlərin tədricən böyüyən Gəncəyə qarışaraq əriməsi nəticəsində formalaşmışdı.

XVIII yüzillikdə Gəncə şəhərində Qazaxlar, Qızıl Hacı, Şabanlı, İtlilər, Qaraməmmədli, Tatlı, Xödəkli, Yanallar, Daşdəmirli, Mahmudlu, Sarəmmədli, Noraşen, Kərki və s. kimi məhəllələr formalaşmağa başlamışdır.

Gəncə xanlığının Rusiyaya birləşməsindən sonrakı dövrdə (XIX əsrin əvvəllərindən) Təbrizdi, Qaramanı, Şamlı, Şatır-görən, Arazbar, Allahdad,

Şöylü-bəyli və s. məhəllələrin adları yer üzündən silinir. Hacıməlikli, Xan bağının ərazisində Malakanlar, Mollacəlillidə Azadlılar, Səbzavadın yerində Əzimbəyli və s. yaranır. Bu proses 1905-ci ilin sonlarına kimi davam edir. Həmin ilin noyabrında Gəncədə erməni-müsəlman qovğasından sonra sağ sahil-dəki Mollacəlilli məhəlləsinin türk-müsəlman əhalisi sol sahilə (Dördyol və İmamlı məhəllələrinin yaxınlığına), bu hissədəki Noraşen erməniləri isə əks istiqamətə köçürlər.

1918-ci ildə İrəvandan didərgin düşmüş Azərbaycan türkləri Quru qobunun yaxınlığında yerləşdirilir və Yeni İrəvan məhəlləsi yaranır. Nəhayət, 1920-ci il may üsyanının yatırılmasından sonra şəhər etnik prinsip üzrə Gəncə çayı ilə iki hissəyə bölünür. Burada qeyd etmək lazımdır ki, artıq XX yüzilliyin əvvəllərindən məhəllələr şəhərin ictimai həyatındakı əvvəlki mövqelərini nəzərə cəpacaq dərəcədə itirmişdilər. Onların hələ XIX yüzilliyin ortalarından başlanan tənəzzülü həmin dövrdə xeyli sürətlənmişdi.

Bunu 20-ci illərin sonlarında Gəncəbasar kəndlərindən köçüb şəhərdə yerləşən Aşıqlar (Şahsevənlə Şərəfxanlı arasında), Çıraqlı (Böyük Bağbanda İtililər yaxınlığında) küçələrində müşahidə edirik.

Sonrakı irimiqyaslı demoqrafik proseslər və yeni sənaye müəssisələrinin tikilməsi nəticəsində Gəncədə yaranmış yeni yaşayış massivləri - mikrorayonlar məhəllə kimi yox, şəhər tipli kiçik qəsəbələr kimi formalaşır. «Dəmiryolunun altını» (1948-1951-ci illərdə Ermənistan SSR-dən köçürülənlər yerləşdirilmişdi) çıxmaq şərti ilə həmin qəsəbələrin heç birində məhəlli-icma münasibətlərinin əsas xarakterik əlamətlərini görmürük [2-6].

Beləliklə, ictimai-siyasi həyatda baş verən köklü dəyişikliklər nəticəsində Gəncə məhəllələri şəhər əhalisinin maddi, mədəni və ictimai həyatında dərin izlər qoyaraq tarixə qovuşdu. Yaşayış məhəllələrinin öz əvvəlki mahiyyətini itirməsi tarixən obyektiv proses olub, şəhərdə icma münasibətlərinin dağılması ilə şərtlənir. Gəncənin yaşayış məhəllələrinin adları onların yerləşdiyi hissələrdəki əsas küçələrin adlarında 1928-1937-ci illərə kimi qalmaqda idi. Lakin mövcud ideoloji diktaturanın və bir-birini əvəz edən müxtəlif rəhbərlərin arzusuna müvafiq olaraq onların, demək olar ki, hamısı zaman-zaman dəyişdirilmiş, xalqın soy kökünə yabançı olan qondarma adlarla əvəz olunmuşdu. Öz yaşına görə Şəhrstanda – Gəncənin tarixi nüvəsində mövcud olmuş məhəllələr şəhərin çox əski çağlarından xəbər verir [3-5].

Dəmirçilər məhəlləsi bəhs olunan mərhələdə Gəncənin əsas sənətkar məhəllələrindən olmuşdur. Quzeydən Sofulu, günçixandan İmamlı, güneydən Şah Abbas meydanı (Dəmirçi bazarı, Sərrac bazarı, Dəmirçi karvansarası və Çökək hamam xətti ilə), günbatandan yenə də Sofulu məhəlləsi ilə hüdudlanırdı. Məhəllənin adı Şahsevənlərin altı böyük tayfalarından biri olan Dəmirçilərlə əlaqədardır. XIII yüzilliyin tarixçisi Şəhabəddin Nəsevî dəmirçilərin Çingiz xan nəslindən olduğunu, XIX əsrdə yaşamış M.M. Xəzani isə onların Azərbaycana (Qarabağa) XVIII yüzillikdə Pənahəli xan Cavanşirin dövründə gəldiyini yazırlar. Gəncədən başqa «dəmirçilər» toponiminə Qazax, Qubadlı və Tərtər rayonlarında kənd, Şuşa şəhərində məhəllə adı kimi rast gəlirik.

Dəmirçilər məhəlləsi Gəncədə V-VII yüzilliklərdən XIX yüzilliyə kimi mövcud olmuş peşə-sənət yönümü ilə bərabər əsasən tirə-tayfa əlamətinə görə formalaşmışdı. O, XVIII-XIX əsrlərdə böyük sənətkar məhəlləsi hesab olunurdu. Dəmirçi karvansarası və Dəmirçi bazarı bütün Gəncə vilayətində şöhrət qazanmışdı. Dəmirçi bazarında çilingərlər, bıçaqçılar, zirehgərlər, fəttahlar, nalbəndlərin ticarət cərgələri uzanıb gedirdi [1].

Gəncənin digər mühüm sənətkarlıq məhəllələrindən biri də Dördyol məhəlləsi olmuşdur. Dördyol məhəlləsi Şah Abbas meydanından dəmiryol stansiyasına (dəmiryol çəkilməmişdən əvvəl isə Gəncəbasarın quzey kəndlərinə) aparən Vağzal şossesi ilə Nizami Gəncəvi prospektinin qovşağında yerləşdiyinə görə məhəlləyə belə ad verilmişdi.

Dördyol da Şahsevən ilə həmyaşlıq olub, Gəncənin nisbətən cavan məhəllələrindən idi. O, XVII yüzilliyin əvvəllərindən XX yüzilliyin əvvəllərinə kimi mövcud olmuşdu. Həmin məhəllə quzeydən Cuaroğlu və Nainsafoğlunun bağ yerləri ilə, günçixandan Molla Cəlilli (1905-ci ildən sonra), İmamlı, güneydən Şah Abbas meydanı, günbatandan Dəmirçilər və Sofulu məhəlləsi ilə hədudlanırdı. XX yüzilliyin əvvəllərində Dördyolda 537 ailə yaşayırdı [5-7].

Əhalisi əsasən bənnalardan, qalayçılardan, misgərlərdən və sair peşə sahiblərindən və sənətkarlardan ibarət imiş. Əvvəllər ayrıca məhəllə kimi mövcud olmuş Misgərlər zaman-zaman qonşuluqdakı Dəmirçilər və Dördyol məhəllələri ilə qarışmış və onların içərisində ərimişdi. Gəncəyə mövsümi iş üçün gələn ləzgilər də Dördyol məhəlləsində yerləşirdilər. Bu, hər şeydən əvvəl, qalayçı ləzgilərin Dördyol məhəlləsində əksəriyyət təşkil edən misgərlərlə sənət bağlılığından irəli gəlirdi [8].

İmamlı məhəlləsi Gəncənin qədim məhəllələrindən olmuşdur. Məhəllənin adı imamlardan olanlar mənasını verir. «İmam» ərəb sözü olub peyğəmbərin xəlifələrinə inananlar deməkdir. Eyni adlı məhəllə Azərbaycanın əski şəhərlərindən sayılan Şamaxı və Bərdədə də olmuşdur. İmamlı məhəlləsi quzeydən Molla Cəlilli (1905-ci ildən sonra), günçixandan Mürsəl ocağı qəbiristanlığı, güneydən Əttarlar, günbatandan Şah Abbas meydanı və Dördyol məhəllələri ilə dövrələnmişdi. İmamlı məhəlləsinin sakinləri ticarət, sənətkarlıq (əsasən boyaqçılıq, şərbəfçilik, dulusçuluq) və xırda xidmət sahələrində (pirkeşiklik, odabaşılıq, arabaçılıq və s.) çalışırdılar. 1804-cü ilin mayında burada 39 ev, 226 nəfər (109 kişi+117 qadın) əhali qalmışdı. XX yüzilliyin əvvəllərində isə İmamlıdakı ailələrin sayı 980-ə çatmışdı. Məhəllə ağsaqqallarından Məşədi Hüseynqulu Bağır oğlu, Kərbəlayi Həsən Hacı Seyid oğlu, İbrahim Usub oğlu, Kərbəlayi Həmzə Hacı Hüseyn oğlu İmamlığın ictimai həyatında əsas mövqeyə malik idilər.

İmamlı məscidi məhəllənin sayılan nəsilərindən birinin başçısı Hacı Saatlığın vəsaiti hesabına tikildiyindən «Hacısaatlı məscidi» kimi də tanınırdı. Məhəllənin üzüm bağları əsasən Gəncəçayın sol sahili boyunca salınmışdı. Onların suvarılması və İmamlığın su təchizatı Karxana arxının və Seyid kəhrizinin hesabına həyata keçirilirdi [1, 6-9].

Ümumiyyətlə, Gəncə şəhərində sənətkarlığın inkişafı tarixinin tədqiqində məhəllələrin öyrənilməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov F.M. XIX-XX əsrlərin hüdudlarında Gəncənin yaşayış məhəllələri və ticarət obyektləri / Azərbaycanın qərb regionunun problemlərinə həsr olunmuş elmi-tədqiqat işlərinin yekunları elmi-təcrübi konfransının materialları. Bakı: Elm, 1989, s. 246-248.
2. Hüseynova S.B. Gəncə şəhəri haqqında bəzi etnoqrafik qeydlər (XX əsrin əvvəlləri) / Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II elmi konfransın materialları. Bakı: Elm, 1987, s. 38-39.
3. Əfkərov Q. Gəncə şəhərinin məhəllə adları // "Elm və həyat" jurnalı, №10, Bakı, 1978, s. 27.
4. Кулиева Н.М., Гасанов Э.Л. О развитии художественной керамики в древней Гяндже / Материалы международной научно-практической конференции - Вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история. Новосибирск: Априори, 2011, с. 131-135.
5. Həsənov E.L. Azərbaycan ziyarətgahları: Gəncə İmamzadə türbəsi (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 268 s.
6. Məşədiyev Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990, s.71-73.
7. Abdullayev H.İ. İslam və məhərrəmlik mərasimi. Bakı: Azərnəşr, 1967, 125 s.
8. Кулиева Н.М., Гасанов Э.Л. О развитии некоторых традиционных ремесленных отраслей Гянджи на рубеже XIX-XX веков / I Международная научно-практическая конференция: История и археология в современном мире. М.: Спутник+ (Россия), 2012, с. 36.
9. Həsənov E.L. Die Gändschänischen teppiche von XIX – XX Jahrhundert als geschichtliche - ethnographische quelle / European Science and Technology (Die Europäische Wissenschaft und die Technologien): 2nd International scientific conference. Bildungszentrum Rdk e. V. Wiesbaden, (Germany) 2012, p. 26.

РЕМЕСЛЕННЫЕ ПРИХОДЫ ГЯНДЖИ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Н.М.КУЛИЕВА, Э.Л.ГАСАНОВ

РЕЗЮМЕ

В научной статье впервые были подробно исследованы характерные особенности ремесленных приходов в городе Гянджа в конце XIX – начале XX веков с этнографической точки зрения.

Ключевые слова: ремесленные приходы, этнографическое исследование, новый и современный периоды, Гянджа

CRAFT ESTATES OF GANJA AT THE END OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURIES

N.M.GULIYEVA, E.L.HASANOV

SUMMARY

The article is the first to investigate widely the typical features of craft estates in Ganja city at the end of XIX - beginning of the XX centuries. New important facts about the historical development of these ancient units of town-building have also been revealed.

Key words: craft estates, ethnographical research, New and Modern periods, Ganja